

FRA J. P. JACOBSENS KREDS

AF

SEJER KÜHLE

Kun 38 aar var han, da han døde, og havde da været syg omtrent i hele den tid, han var kendt som digter. Alligevel fik han udført et betydeligt arbejde; men det nye værk, han derefter havde tænkt at skrive, fik han aldrig kraft til at tage fat paa. Tilsidst sad han hjemme i Tisted, og da han her blev klar over, at bægge lunger var haardt angrebne, forstod han ogsaa, at han maatte opgive ethvert haab. Den sidste dag sad han en halv times tid og hvilede sit hovede i moderens arm; men da han mente, hun maatte være træt, rejste han sig, sad derefter en stund i lænestolen, og her drog han sit sidste aandedræt. – Det var ikke mange aar siden, han om Niels Lyhne havde skrevet, at „endelig døde han da Døden, den vanskelige Død.“⁽¹⁾ Men efterat han selv i den sidste tid mere og mere havde maattet indse, at livet ikke kunde give ham det, han havde tænkt sig, var døden næppe saa vanskelig at se hen til, som han havde ment. Alligevel var det ikke let allerede nu at slippe det nærværende. –

Hans ven fra de unge aar, religionsforskeren *H. S. Vodskov* (1846–1910), blev omtrent 64 aar, og fik altsaa adskilligt længere tid til at tænke over sagen. Han døde efter et helt livs svagelighed, der havde hindret hans rige ævner i at komme til fuld udfoldelse. Vennen, læge Em. Fraenkel fortæller om en af hans sidste timer: „Dagen før han døde stod jeg sammen med andre ved hans Sygeseng, og han sagde blandt andet dette: „Et staar fast, der er ingen religiøse eller filosofiske Anfægtelser af hvad Art nævnes kan. Det er let at dø. Døden er den største Lykke, som Livet byder os. Lykkeligst er jeg i de lange Nætter. Saa ser jeg min Skov og hører dens evige Susen. Og alle de Blomster og Træer, som jeg har kendt og elsket, de kommer og hilser paa mig, de vinker til mig, og jeg ser Solen forgylde deres Kroner. – Og jeg husker ethvert godt Ord, der er talt til mig, og de gode Ord, som jeg har talt til andre. Men ethvert Krav om evig Personlighed og Salighed forsvinder.“⁽²⁾ Saadan talte han, idet han gentog de overvejelser, han forlængst havde gjort, og tænkte paa de mere

end tyve aar, han i ensomhed havde tilbragt paa den skovbevoksede ø i Möckeln i Smaaland. Fraenkel, der talte ved hans begravelse, digteren Johannes V. Jensen og professor Edv. Lehmann stod hos ham. Han var moden til døden, skønt heller ikke han fik udført det storværk, han havde drømt om. —

Netop i den tid, da Jacobsens anskuelser var i færd med at fæstne sig, døde endnu en mand, som han maaske ikke direkte havde forbindelse med, men som dog kan have haft indflydelse paa hans tankeliv, eftersom han var en kendt ateist. Det var *Rudolph Varberg* (1828–69), justitssekretær, en tid medlem af Folketinget, men mest kendt som journalist. I 1859 efterfulgte han vennen Hans Egede Schack som landstingssekretær. I 1854 havde han læst en del af manuskriptet til „Phantasterne“, og efter forgængerens død skrev han hans biografi. Tidligt havde han, ligesom studiefællen Frederik Dreier (1827–53), brudt med kristentroen og sluttet sig til Feuerbachs lære. Det fik bl. a. udtryk i det lille skrift: „Striden mellem Ørsted og Mynster eller Videnskaben og den officielle Theologi“, der førte til livlig diskussion og kritik, som ikke blot gav sig til kende i bladartikler, men ogsaa i Paludan-Müllers digt „Luftskipperen og Atheisten“. Bogen var indledet med de kraftige ord: „Allarmtrommerne gaar gennem Theologernes Lejr, søvndrukne stikke Nogle Hovederne ud af Pavlunerne, medens Andre hastig og slet bevæbnede ile til Kamppladsen, hvor allerede de mest Aarvaagne stræbe at modsætte sig de fremstormende Angribere.“

I 1864 udgav han M. J. Schleidens „Menneskeslægtens Ælde, Arternes Oprindelse og Menneskets Plads i Naturen,“ den samme Schleiden, som var kendt — ogsaa af Jacobsen — gennem sine „Grundzüge der wissenschaftlichen Botanik“ I–II. Endelig i 1868 udkom en del af Varbergs talrige artikler i „Udflugter paa Naturvidenskabens Enemærker“. Ogsaa heraf fremgaar hans nære forhold til Darwinismen og hans modstand mod udødelighedslæren.

Imidlertid blev han angrebet af tuberkulose, der førte til en tidlig død. Da sygdommen tog til, udsendte han i brevform en artikel med titlen: „Mit Skriftemaal“. ³⁾ Heri taler han om den sygdom, der nu havde pint ham i et par aar. Han havde indtil da følt sig som en lykkelig mand, og saalænge han kunde arbejde og udfylde sin plads, havde han det ønske: at leve. „Men naar jeg er bleven for legemlig svag og aandelig sløv til at virke og nyde i nogen af disse Retninger, saa har Livet visselig intet Værd for mig længere.“ Videre skriver han: „Jeg har mistet Venner, jeg har mistet et Barn, jeg har mistet en Søster, og hvad naturligvis var det Betydningsfuldeste, jeg har mistet en elskværdig og dyrebar Hustru.“

Mere end noget andet kunde det sidste have fristet ham til at overveje udødelighedstanken; men da det er umuligt at forbinde en saadan tanke med nogensomhelst mening eller et reelt indhold, maatte den afvises. Overfor Erik Bøgh, der skrev hans nekrolog i „Folkets Avis“ den 10. maj 1869, havde han erklæret: „For *mig* har Sandhed meget mere at betyde end den Smule Rest af en Person, som maaskee ikke er til imorgen.“ Hans „Skriftemaal“ vakte nogen forargelse hos lettroende; men overfor Bøgh forklarede han, at det var tænkt som et vidnesbyrd om, at han fastholdt sine anskuelser til det sidste. Hans redelighed og ulastelige liv blev da heller ikke draget i tvivl i de mange nekrologer. Bøgh skrev tilmed, at „i Redelighed havde han neppe sin Lige.“

Vi ser, at skriftemaallet berører et af de problemer, som stadig under tilsvarende forhold møder os i „Niels Lyhne“, idet Niels gentagne gange stilles overfor døden og derved viser sin svaghed. Da han saaledes ser sit barn ligge døende, svigter han sin overbevisning og bønfalder den gud, han dog ikke tror paa: „Traditionen havde været for stærk i hans Blod; Menneskeslægten havde i saa mange tusind Aar altid raabt imod Himlen i sin Nød, og nu havde han givet efter for denne nedarvede Trang; men han skulde staaet imod som mod et slet Instinkt, han vidste jo dog, lige til de inderste Fibre i hans Hjerne, at Guder vare Drømme og at det var en Drøm han flygted til, saasnart han bad, lige saa godt som han i gamle Dage, naar han kastede sig i Fantasteriets Arme, havde vidst det var Fantasteri.“⁴⁾

Varberg viste sig som en stærkere karakter; han svigtede ikke, hvad han maatte anse for sandhed. Den kritik, Jacobsen havde til hensigt at fremføre mod de svigtende ateister, er altsaa ikke rettet mod ham. Tværtimod! Men alligevel ligger den tanke nær, at det omtalte skriftemaal i forbindelse med andre oplevelser har inspireret digteren. I hvert fald maa det have gjort et stærkt indtryk paa ham.⁵⁾

Vi har her berørt et vigtigt problem i Jacobsens digtning: menneskets forhold til døden; men der er andet, der kom til at præge hans ungdoms-aar og dermed resten af hans liv, og det er rimeligt at underkaste disse aar en nærmere undersøgelse, selv om det er gjort nogle gange før.⁶⁾

Allerede i skoletiden havde Jacobsen beskæftiget sig med to ting: Botanik og digtekunst. Det var naturligvis ikke det eneste, men noget væsentligt. Botanik dyrkede han mest sammen med en af skolekammeraterne M. N. Nielsen (1846-81), der senere blev dyrlæge, og det samme gælder med hensyn til digtningen. Nielsen var en ikke ringe begavelse og skrev velformede vers. Ogsaa ungdomsveninden Anna Michelsen skrev digte og sendte dem til Jacobsen.

Da han kom til København i efteraaret 1863, fik han logi paa hjørnet af Bülow'svej og Gammel Kongevej hos major *H. H. Castonier Brandt* (1798–1868) og hustru *Giovannini f. Fibiger* (1810–69), der var tante til postmesterfruen i Tisted.⁷⁾ Hun tog sig af hans beklædning, vogtede hans herbarium, naar han var bortrejst, og gav ham enkelte gange billetter til det kongelige teater, mens majoren forærede ham „Archiv für Natur“ i 6 bind med mange staaistik og Meyers „Universum“ i 4 bind med talrige illustrationer. Dog kan der ikke have været tale om noget luksusliv, da majoren var uformuende. Den gamle krigsmand var allerede afskediget i 1844, men var dog i trearskrigen med som officer i trænet. I hjemmet morede han sig med forskellige husdyr med mærkelige navne, og desuden kom et par venner, hvoraf maa nævnes major *H. J. Sidemann*, som flere gange sendte hilsen til Jacobsens fader. De gamle herrer dyrkede kortspil, drøftede politik og krigsvæsen. Jacobsens moder advarede sønnen mod at diskutere politik med Brandt, men Jacobsen forsikrede 26. juni 1865: „Vi snakke ikke meget Politik i denne Tid og forøvrigt vil det ikke kunne forstyrre det gode Forhold.“⁸⁾

Om søndagen var der besøg af unge mennesker. Brandt havde i 1844 adopteret en af sønnerne fra Skerngaard mellem Randers og Viborg, nemlig *Frederik Borch* (1839–81), der dog ikke var hjemme det meste af den tid, da Jacobsen var hos majoren. Under krigen var han løjtnant, og derefter boede han i Frederiksborg hos digteren *Hostrup*. Hans brødre derimod fik Jacobsen en del forbindelse med; det gælder *Peter Borch* (1843–1919), og det gælder vel ogsaa stud. theol. *Sophus*, muligvis ogsaa den senere kendte arkitekt *Martin Borch*.⁹⁾ Med *Peter Borch* forenedes han i interessen for botanik, og bægge havde et godt herbarium. Men ogsaa han var en tid fraværende, idet han i 1864–65 opholdt sig hos skovrider *C. C. Klüwer* i Silkeborg, hvorfra Jacobsen modtog et par breve. Senere kom han tilbage, boede sammen med *Sophus* paa Nørrebro, fik forsteksamen i 1869, blev skovrider og i 1895 *Dalgas'* efterfølger som direktør i Hedeselskabet.

Allerede 12 aar gammel var Jacobsen begyndt at komme i lægeenken fru *Jensine Michelsens* hjem. Hun behandlede ham med overordentlig venlighed, og til hendes datter *Anna Michelsen* (1847–1924) stod han i et nært venskabsforhold. Da familien i efteraaret 1865 flyttede til København og boede paa Vesterbrogade, kom han meget i hjemmet, hvor han traf andre fra Tisted, og paa den maade fortsattes venskabet mellem de to unge; og der kan ikke være tvivl om, at de var hinanden meget hengivne. Men medens han ikke turde tænke ud over det øjeblikkelige sværmeri, sigtede hun – og ikke mindst hendes moder – noget videre; og ikke

blot det, men ogsaa et andet forhold førte dem bort fra hinanden, nemlig forholdet til religionen. –

Det var meningen, at Jacobsen skulde være student, og han gik derfor paa brødrene Dahls kursus, der var besøgt af et betydeligt antal elever fra provinsen. Gennem aarene udgik der herfra ikke helt faa studenter, skønt man ikke havde faste skolelokaler, saa eleverne i flere hold maatte gaa rundt i byen fra lærer til lærer. Kursusbestyreren *Fr. C. B. Dahl* (1822–1920) var en dygtig vejleder i matematik og fysik, var magister i filosofi og havde udgivet filosofiske værker. Han var af udpræget idealistiske anskuelse og viste sig senere, da han var rektor i Slagelse, som kraftig modstander af realistiske tendenser i litteraturen.¹⁰⁾ Den ene af hans brødre, *Peter Dahl* (1833–1909), der blev præst i Kallehave, havde fagene dansk og religion og var ligesom broderen Hans Dahl ivrig sprogrener. Jacobsen ansaa ham for at være en daarlig lærer; men gennem de særegne stilopgaver, der mange gange vedrørte mytologiske æmner, og gennem Jacobsens besvarelser faar vi et indtryk af den unge mands tanker.¹¹⁾

I januar 1865 skrev han en stil med titlen: „Paa Mythologiens Omraade“, og i den finder vi ordene: „Uden Religion – den være af hvad Beskaffenhed den være vil – er intet sundt Aandsliv muligt; thi til Førelse af et saadant er Tænkning nødvendig, og ved Eftertanke maa Mennesket se, at den ham omgivende Natur ikke er ved sig selv; men som Følge af en umaalelig, ham ufattelig „Kraft“.“ – 2. marts gav han en „Bedømmelse af Evalds og Oehlenschlägers Behandlinger af Baldersmythen“, og her kom han ind paa spørgsmaalet om, hvordan gudstroen opstaar. – I august havde han en stil, der omhandlede „De gamle Nordboers og Sydboers Forstillinger om Livet efter Døden“, hvori det hedder: „Det fuldstændige Ophør af al Væren er en saa gruopvækkende, en saa forfærdelig nedtrykkende Tanke, at Mennesket ingensinde har kunnet tænke sig det som en uundgaaelig, ethvert Menneske sent eller tidligt rammende Skjebne.“ – Endelig skrev han senere om „Hvilken forskjellig Betragtning af Døden ligger der til Grund for de to Sindbilleder: Sommerfuglen og Benraden?“ Den unge mand mente, at de forskellige betragtninger hvilede paa forskelligt naturel: „Det glade, det troende Sind“ og „det mørke tvivlende Sind.“

I alt dette sporer vi ikke en kendelig tvivl overfor den tro, han var oplært i; men ganske vist var det yderst farligt at spekulere over gudstroens opstaaen, ikke mindst i en tid, da problemet var genstand for offentlig drøftelse, efterat Feuerbach og forskellige andre havde bragt det paa bane.

For Jacobsen var det imidlertid, saafremt han skulde naa et gunstigt re-

sultat, ganske nødvendigt at tænke mere paa eksamen end paa saadanne tidskrævende problemer. Alene hans interesse for digtekunst og botanik tog jo paa forhaand saa megen tid, at stillingen var betænkelig. *Erik Skram*, der fra januar 1865 gik paa samme hold, kunde ikke være i tvivl om, at han tænkte for lidt paa det ene nødvendige: „han læste jo aldrig et Muk. Vi vidste om ham, at han tidlig og sent laa i Stadsgraven og fiskede Alger.“¹²⁾ De vidnesbyrd, der blev sendt hjem til Tisted, var da heller ikke lovende, og moderen fandt allerede 3. april 1864 anledning til at advare: „Bare det ikke er andre Bøger du Læser i og som ingen nytte gjør“; — — — „derfor tænk aldrig paa noget unyttigt men kast dig med al kraft paa de Dele du skal Have for og see at have dine tanker samlede saa gaar det nok det Flygtige bliver ved at følge dig, men ved Guds Hjelp saa kommer du nok frem det har ingen nød.“ Selv skrev han i for-aaret 1865: „At jeg ikke dovner er jeg mig bevidst. Jeg læser altid fra 7-12^{1/2} om Aftenen og om Dagen fra 11^{1/2}-1-2 (ligesom jeg kommer hjemtil fra Kursus) til 4 og saa fra 4^{1/2}-6^{1/2}. Til Forlystelser gaaer jeg aldrig af letforklarlige Grunde. Her er ingen Familier jeg kommer i.“ — — — „Som sagt jeg læser nok og har let ved at lære det men jeg skal ikke negte at jeg med større Lyst læser Mathematik og Physik og Græsk end Latin og Religion.“

Hans flid var dog ikke bestandig. Samme aar kom Michelsens til byen, og fra 8. november kom han meget i besøg hos familien, hvor der var mulighed for forskellig underholdning; og desuden kom han hos flere af kammeraterne og tog del i deres sysler. Dertil kom endnu en interesse, der senere paa udenlandsrejserne optog ham meget, nemlig interessen for malerkunst. I 1865 skrev han hjem: „Jeg har været paa Charlottenborg-Udstillingen og har set Blochs „Prometheus“, Noget saa ubeskriveligt dejligt, Noget saa imponerende, udtryksfuldt og ædelt har jeg aldrig set. Maleren er kun 31 Aar og er Danmarks og efter mange Kunstners Mening Verdens største nulevende Kunstner.“

De mange interesser medførte naturligvis, at studierne blev forsømt. Resultatet var da ogsaa, at han ikke bestod eksamen i forsommeren 1866, og det betød naturligvis noget alvorligt. Moderen var ulykkelig og skrev 9. juli 1866: „vi har ikke det sidste aar faaet en glædelig eller opmuntrende ord at høre om dig, jeg er ogsaa træt af at fælde Taarer over din Læsning, Længere da det vedbliver at Blive det same som altid, nu er Du ingen Barn længere og faar vist aldrig rigtig fast stadighed og udholdenhed til at Blive noget stort.“

En tid var han hjemme, men fik dog lov til at forsøge endnu engang. Han afbrød foreløbig forbindelsen med gamle venner, f. eks. med Michel-

sens, og derfor modtog han 5. oktober et brev fra Anna: „Der var en Tid, Peter, da jeg ikke havde en skjult Tanke eller Følelse for Dig, hvad har forandret alt, er Skylden min eller Din?“ – – – „svar mig Peter, ogsaa til Dig er Opfordringen kommen nu, hvad er Din Trøst, Din Støttstav, Din Hjælp i Striden, har Du fundet ham, der vil dele Din Sorg og Din Byrde, søg ham og Du skal finde ham, har han sagt.“

For Jacobsen maa dette brev, selv om det var overmaade velment, have virket frastødende. Det var pinligt at søge trøst eller vejledning, som han dog ikke kunde have tillid til. – Ikke længe efter fremkom tydelige vidnesbyrd om, at han havde taget det afgørende skridt bort fra Kristendommen. Vil vi have et indtryk af hans standpunkt i begyndelsen af 1867, kan vi faa det af et ufuldført brev, der findes i hans efterladte papirer:

Kjære Ven!

I dit sidste kjære Brev spørger du indtrængende: „er du Kristen“ og tilføjer som Begrundelse af Spørgsmaalet, at der er enkelte spredte Bemærkninger i mine Breve, der har givet dig Anledning til at tænke over dette Punkt.

Nej! min kjære Ven jeg *er* ikke Kristen, jeg *har* været det. – Kristendommen har for mig, saaledes som den findes i Biblen, altfor meget naturstridigt, altfor meget selvmodsiggende til at jeg rolig skulde holde fast ved den, jeg anser den for en Mythologi saa godt som Grækernes og Nordboernes, og om Aartusinder maaske Titusinder vil der til almindelig Dannelse, navnlig for at forstaa Fortidens Litteratur, høre kristelig Mythologie. Det vil gaa med den, som det gik med Nordens og Sydens, den vil eengang ikke mere passe til sin Tid, en ny Guddomsanskuelse vil trænge den tilside for maaske atter selv at give Plads for en endnu fuldkommere. Og det er jo rimeligt at det gaaer saaledes, „thi det Samme er ikke sandt for enhver Tid og ethvert Individ“. Det er rimeligt at Nordens Mythologie var saa fuld af vældige Guddomme, at der haabedes paa et daadfuldt Liv efter Døden, hin Tid var Viljens, det er rimeligt at Kristendommen dvæler ved Undre og mystiske Handlinger, dens Tid er Følelsens; men det er ogsaa rimeligt at vor Fremtidsreligion bliver klar og simpel, reent fri for simpel Legemlighed som for legemtliggjort Guddommelighed, thi vor Tid er Tænkningens.

Hedenskaben fandt sine bedste Dyrkere blandt de Mægtige, thi den dyrkedes bedst ved Stordaad, da Daadens Udspring først og fremmest er Viljen. Kristendommen begyndte hos de svage i Aanden . . .¹³⁾

Denne redegørelse er ikke helt tydelig; specielt faar man ikke klarhed over, hvad der menes med kristelig mytologi. Den unge mand vender sig

mod troen paa det naturstridige og selvmodsigende, undere og mystik; men man ser ikke, om han har haft øje for de rent konkrete dogmer, der trods alle teologiske krumspring gør den autoriserede lære utroværdig, f. eks. læren om guden, der besvangrer en trolovet jomfru og derved synder groft mod Moscloven. Eller læren om sønnen, der skal sone synder, han ikke selv har begaaet. Saadanne spørgsmaal besvares ikke; men hvad han nu end havde i tankerne, saa viser hans brev tydeligt, at han var gaaet bort fra troen paa det, som vaneteologer betegnede som „Guds Ord“, men mere kritiske hoveder betragtede som naive evangelisters beretninger.

En fyldestgørende redegørelse kan heller ikke fremskaffes gennem andre papirer fra samme tid. Det faar være nok at nævne, at Jacobsen sammen med M. N. Nielsen, der nu gik paa veterinærskolen, skrev et lille hjemmelavet blad ved navn „Agathon“, og heri genoptog han æmnet fra en af de gamle stile, idet han skrev et ufuldendt stykke om „Baldersmythen og vore Digteres Behandling af den.“ Her fortæller han, at folkenes religiøse liv begynder altid med naturtilbedelse, men mennesket har en uvilkaarlig tilbøjelighed til at legemliggøre det tilbedte; tilbedelsen af helteskikkelser overføres derved paa naturfænomenerne, og dermed er overgangen sket til tilbedelse af legemliggjorte naturguder.

I samme nummer begyndte Jacobsen sine „Breve fra Helvede“, der naturligvis havde navn efter Valdemar Thisted's bog (1866),¹⁴⁾ som havde samme titel. Derefter fulgte „Breve fra Himmerig“, hvori det bl. a. hedder: „den gode Gud kan efter Døden sende Mennesket til to forskjellige Helveder: en Salighed kan han ikke præstere, thi ved at samle alt behageligt paa den ene og alt ubehageligt paa den anden Side har han gjort begge utaaelige i Længden, thi begge er berøvede Modsætningens Salt.“ Det belyses gennem forskellige oplevelsesomraader. I himlen hører man f. eks. en musik, der efterhaanden vil virke vammel og utaaelig. En afveksling mellem himmel og helvede er nødvendig. („Agathon“ 25. februar 1867).¹⁵⁾ –

Disse kritiske stykker er skrevet nogle maaneder, efterat Jacobsen var vendt tilbage fra Tisted til København, hvor han fik logi hos frøken Marie Zoffmann (1819–1904), som havde pensionat i Studiestræde 18 paa 2. og 4. sal, medens Beate N. Østrup (1813–89) havde et tilsvarende paa 3. sal. Vodskov kalder hende „den stærke alvorlige Kvinde“, og et andet sted bruger han ordene: „Gennem mange Aar den trofaste opofrende Værtinde for Jacobsen og mig og hele den brogede Kreds i Studiestræde 18, 2 og 4.“¹⁶⁾

Marie Zoffmann var datter af pastor Zoffmann i Herstedøster og

-vester,¹⁷⁾ og han var i 1825-33 nabo til provst Schack i Sengeløse, Hans Egede Schacks fader og desuden fader til Zoffimanns efterfølger pastor Marcus A. T. Schack. – Forfatteren Hans Egede Schack (1820-59) var frøken Zoffimanns jævnaldrende, og det ligger derfor nær at antage, de to præstebørn har kendt hinanden ret nøje, og at „Phantasterne“, da den blev udsendt i 1857 (med 1858 paa titelbladet), interesserede hende; det gælder ikke mindst de barndomserindringer, der findes deri. Sandsynligt er det ogsaa, at hun senere delte sin interesse med de logerende. At bogen ikke var ukendt i pensionatet, fremgaar da ogsaa deraf, at da den i 1873 udkom paany, nedskrev Vodskov et detailleret indholdsreferat. I Tisted var Schack i 1852-53 folketingsmand, saa Jacobsen havde paa forskellig maade forudsætning for at interessere sig for forfatteren, og dermed har vi en del af forklaringen paa, at der er en forbindelse mellem „Niels Lyhne“ og „Phantasterne“.¹⁸⁾

Han sendte da ogsaa „Niels Lyhne“ til sin tidligere værtinde, ligesom han før havde sendt „Marie Grubbe“, og hun fandt den „saa lærerig og fuld af smukke Tanker“, saa hun kunde læse den om og om igen og stadig finde mere at beundre. Men en enkelt indvending havde hun at gøre. Det fremgaar af et par ældre breve, at han forlængst havde betroet hende, at en af kvindefigurerne, ligesom i Henriette von Paalzows roman „Saint Roche“, der var hendes kæreste læsning, skulde hedde Fennimore; men da hun havde læst bogen igennem, bemærkede hun: „kjære Jacobsen hvor kunde De nenne at give Fenimor Navnet til saadan en Madam.“ –

I den første tid, den unge kursuselev tilbragte i pensionatet, følte han sig meget ensom. Flittig var han ikke, men bestod dog studentereksamen med en tredie karakter i forsommeren 1867. Dermed fik han stærkere tilknytning til studenterverdenen. Erik Skram, der i 1865-66 var paa hans hold ved Dahls kursus, men i de første studenteraar ikke havde nær forbindelse med ham, fortæller om den strid, der herskede i 1866-68 og som hoveddømne havde: tro og viden, at „for os unge med de tørstige Tanker var det Anledning til hundrede og atter hundrede Dages og Nætters Gransken under aldrig sluttede Samtaler og bestandig fornyet Læsning.“ – „Spørgsmaalet „Tro“ sysselsatte os ikke uden som en Undren over, at der efter Søren Kierkegaards Kristendomsopfattelse, hos os blandt aandeligt udviklede Mennesker endnu kunde være Tale om den Ting, det var Problemet „Viden“, som optog vore Tanker.“ Først og fremmest tænkte her paa naturvidenskaben.¹⁹⁾

Det var et saadant røre, Jacobsen befandt sig i, da han var blevet student, et røre, han rimeligvis allerede paa et tidligere tidspunkt havde faaet lidt kendskab til. Senere siges der i hvert fald ogsaa om ham, at han

deltog i „Samtaler med gode Venner, som han helst saa' fortsat til ud paa den lyse Morgen.“²⁰⁾

I disse samtaler tog han dog selv kun i ringe grad del. Skram skriver om ham: „Han var som helt ung for bly til at være aabenhjærtig i almindeligt Samkvem, og da han med Aarene vandt Sikkerhed i sin Optræden, gjorde hans Følelseslivs Fornemhed ham ikke mindre varsom med hvad han gav bort fra sig. Han var af Naturen tavs, og den ironiserende Form, han fra sine første Studenteraar havde vænnet sig til, blev efterhaanden saa tilspidset og knap, at selv hans nærmeste Omgangsfæller kunde være i Usikkerhed om, hvad der i det givne Tilfælde var hans Mening.“²¹⁾

Naar en del unge mennesker søgte bort fra religionen, skyldes det naturligvis ikke blot deres modstand mod Kierkegaard; men der var meget andet, der satte sindene i bevægelse. David Strauss' „Leben Jesu“ var udkommen i 1835–36 og i dansk oversættelse i 1842–43, paa samme tid som den danske udgave af hans troslære, og bægge dele fremkaldte uro i den teologiske verden. Betydeligt senere (1863) udkom Renans „Vie de Jésus“, der aaret efter kom i oversættelse ved journalisten I. S. Hjerrild, hvis navn er benyttet i „Niels Lyhne“. Men stærkere virkede *Feuerbachs* skrifter „Wesen des Christenthums“ (1841) og „Wesen der Religion“ (1845), som Jacobsen læste i 1868. Her mødte man ret haarde ord, der nok kunde virke alarmerende. F. eks. sagde den tyske filosof om teologien, at den er „en uudtømmelig studiesamling (Fundgrube) af løgne, bedragerier, blændværk, modsigelser og sofismer“; ikke mindst havde han øje for selvmodsigelserne.²²⁾

Herhjemme fremkom en del skrifter, der udgik fra samme skole. Rudolph Varbergs er tidligere omtalt; men ogsaa ved universitetet fik Feuerbach en kendt repræsentant, nemlig *Hans Brøchner*, hvis kritiske holdning havde vist sig ved den omtalte oversættelse af Strauss' Glaubenslehre og gennem det mindre skrift „Nogle Bemærkninger om Daaben“, der var rettet mod Martensen. En fremtrædende betydning fik han derved, at han i 1857 blev docent i filosofi og i 1860 professor, senere var han blandt deltagerne i striden om tro og viden. Hans religionsfilosofiske anskuelser fremkom i „Det Religiøse i dets Enhed med det Humane“ (1869). – Her skal blot fremhæves Brøchners opposition mod udødelighedslæren. Da Brandes i sin naivitet fremsatte sine tanker om et evigt liv, svarede Brøchner, „at der var Intet, som tydede paa fortsat Liv for den Enkeltes Jeg efter Døden, tvertimod talte Alt derimod.“ Han fortalte i den forbindelse om nogle gamle mænd, som ofte mødtes, at de stadig kedede sig, men dog hver gang drøftede deres stærke udødelighedshaab. „Og Brøchner morede sig over, at de, som ikke engang vidste, hvordan

de i dette Liv skulde faa blot en Søndag Aften slaæet ihjel, gik op i Lidenskab for efter Døden at faa en endeløs Tid at udfylde.“²³⁾

Ikke mindst de mennesker, der gik over til ateismen, maatte nødvendigvis være paa vagt overfor al lokkemad, alle evangelier, al ønsket. Paa det punkt havde *H. C. Ørsted* sagt det afgørende ord. I „Aanden i Naturen“ II (1850), s. 38 havde han nemlig udtalt, at „vore Ønsker ikke bør bestemme, hvad vi ville antage for Sandhed.“ Mennesket skal bøje sig for sandheden, selv om den nok saa meget tilintetgør hans haab og ønsker. Altsaa: Ønsker er ikke sandhedskriterier. – Mynster, der indsaa, at der deraf kunde drages pinlige konsekvenser, gjorde indvendinger; men Ørsteds ord maatte ganske givet vække genlyd hos en del videnskabeligt orienterede.²⁴⁾

Naar Jacobsen blev, hvad man kaldte „fritænker“, var tendenser i den retning sandsynligvis tidligt til stede, maaske allerede i skoletiden. Her havde han en særpræget lærer, nemlig teologen *L. C. Matzen*. Denne Matzen var dygtig i sine fag; men han kunde undertiden i timerne henfalde til monologer af teologisk-filosofisk indhold, og det kunde faa den virkning, ligesom for Bigums elever i „Niels Lyhne“, at de satte „alle Dogmerne i Drift“. – – – „Saadanne Folk, de fører ikke deres Elever, men der er en Fyldighed i deres Undervisning, en Mangfoldighed og en lidt ravende Alsidighed, som, naar Eleven ikke forvirres af den, i høj Grad udvikler hans Selvstændighed og næsten tvinger ham til at danne sig en egen Anskuelse.“²⁵⁾

Det kan saaledes have gjort sit til, at Jacobsen ogsaa i København, hvor han mødte en mangfoldighed af nye tanker, maatte stræbe efter en selvstændig opfattelse. Den vej, han da fulgte, fik ikke blot næring ved studentersammenkomster; men i pensionatet kom han under en ganske speciel paavirkning. Han stiftede her bekendtskab med den noget ældre og mere erfarne teolog *Poul Kierkegaard* (1842–1915), søn af biskop P. C. Kierkegaard, altsaa brodersøn til Søren Kierkegaard. I et brev af 23. juli 1890 fortæller han, at Jacobsen først besøgte ham, medens han boede i Leopoldine Kielers pensionat i St. Pedersstræde, og de foretog da sammen med to svenske damer en tur til Frederiksdal. Senere boede han hos frøken Zoffmann. Jacobsen nævner ham 6. marts 1868 med ordene: „Iaften rigtigt gjort Bekjendtskab med Poul Kierkegaard. Læste nogle af mine Digte for ham, mente det var rigtigt anlagt, men selve Digtene ikke praegnante nok i Udtrykkene. Han har Ret. Det var det der er færdigt af Sigurd Sanger han fik.“²⁶⁾

Kierkegaard vendte sig tidligt mod den tro, han var oplært i; og hans kusine, den kendte Henriette Lund, fortæller da ogsaa i efteraaret 1867,

at Poul var uden tro og dertil fuld af bitterhed, sarkasmer, smædcord og vittigheder.²⁷⁾ Vi ved desuden, at han syndede stærkt baade mod Mose-loven og Koranen, men kunde saa, naar efterveerne kom, henfalde i en ynkelig forfatning. Formodentlig var det i en saadan tilstand, Jacobsen fandt ham 7. marts, hvorefter han med overskriften P. Kierkegaard noterede: „Her sidder jeg alene med Haanden under Kind; / Fra Livets Narrescene en flygtet Harlekin.“ Det er et citat fra Kaalunds digt „Efter Maskeraden“, der slutter med nødraabet: „o kunde jeg nu finde mig selv, mig selv igjen!“

Den ulykkelige teolog har udtalt sig om flere digte, og Jacobsen maa sikkert have tillagt hans domme nogen vægt. Karakteristisk er det, at den ældre ven efterat have gjort sig bekendt med Gurresangene fandt særlig behag i slutningen af følgende strofe:

„Herre, ved du, hvad du gjorde,
Da du Tove fra mig tog?
Ved du, at det var mit sidste
Fristed, hvorfra du mig jog?
Herre, rødmer du ej af Skam,
Det var den Fattiges eneste Lam!“²⁸⁾

Det er klart, at han var en ynder af det blasfemiske. Men han fik dog ogsaa betydning paa anden maade. I juni skrev Jacobsen nemlig til hjemmet: „Men nu kommer Poul Kierkegaard (en Søn af Bispen) og skal gjennemgaa den formelle Logik med mig.“ – Resultatet var straalende, idet Rasmus Nielsen gav ham *mg* baade i propædeutik, logik og psykologi.

I Jacobsens digtning er der enkelte ting, der i forbindelse med omtalen af Kierkegaard er værd at bemærke. I 1868 tænkte han nemlig paa at udsende: *Phalaris og Merlin. To Digte af J. P. J.*²⁹⁾ Baade Phalaris og Merlin er omtalt af Søren Kierkegaard, og Jacobsen fortæller netop i 1868, at han læste hans værker. Tyrannen Phalaris, der kastede sine fjender i en gloende kobbertyr, hvorfra deres skrig lød som skøn musik, er omtalt i begyndelsen af „Enten–Eller“, og troldmanden Merlin, der var søn af en nonne og af djævelen, i „Begybet Angest“, hvor der henvises til Fr. Schlegel: *Sämmtliche Werke* bd. 7 (1823), s. 15.³⁰⁾

At Poul Kierkegaard var den, der henledte opmærksomheden paa de nævnte skikkelser ligesom paa Feuerbach, tør betragtes som utvivlsomt. Han citerede undertiden sin geniale onkel, ligesom han synes at have anvendt Sibberns udtryk „gjennemreflecteret Individualitet“ baade om sig selv og om andre. Af hans korrespondance med Harald Høffding ved

vi, at han tidligt befattede sig med Merlinsagnet. Af et brev fra 7. april 1871 fremgaar det, at han da var færdig med et referat, og et par gange skrev han digte om Merlin. Det ene blev trykt i 1891.

Om Phalaris fik Jacobsen, som det vil ses af Fr. Niensens disputats (s. 297 ff.), skrevet et stort antal sider, der begynder med linierne: „Henad Vejen bred, som fører / til det stolte Agrigentum“. Men de blev aldrig trykt. Derimod skrev han efter Søren Kierkegaards tekst et mindre digt: „Saa er nu da Jorden en Kobbertyr, / En Phalaris grum „Gud Fader““.³¹⁾

Af Merlindigtet fik han kun fuldført en enkelt side med følgende indledning: „Det stønner og ruller i Helvedes Haller“. Derimod skrev han „Faustina“, der er beslægtet med en del af Merlinsagnet, hvad man dog bedst ser af et udkast.³²⁾

Kierkegaard, der i flere aar boede i frøken Zoffimanns pensionat, var en interessant mand. Høffding fortæller fra slutningen af 1867, at han, Kierkegaard og Troels Lund læste Shakespeare sammen, og videre siger han: „I sine Studieaar var han stærkt aandeligt bevæget, dels religiøst, dels poetisk, og tillige var hans Reflexion skarp og indtrængende. Det gav stort Udbytte at omgaas ham, og jeg skylder ham meget fra den Tid.“ Som eksempel paa hans skarpsindighed kan nævnes, at han var i stand til at overbevise Høffding om, at Rasmus Nielsen i striden om tro og viden havde uret.³³⁾ Hans udskejelser tog imidlertid stærkt til. Efterhaanden fandt Jacobsen ham utaalelig, sagde rent ud til ham, at han var en idiot, og i juli 1872 maatte Høffding følge sin lastefulde ven til Oringe og derefter sende en samling regninger til faderen i Aalborg.

Under sit ophold paa Oringe fortsatte Kierkegaard sine religionskritiske studier, og hans begejstring for Feuerbach var stor. Da Høffding i 1872 havde udsendt „Filosofien i Tyskland efter Hegel“, følte han sig tiltalt af den fremtrædende stilling, Feuerbach havde faaet i værket; men han kunde have ønsket endnu mere: „det er min Orm aldrig at kunne faae ham lovprist nok“, og i den følgende tid oversatte han en stor del af „Wesen des Christenthums“. Dog lykkedes det ikke, trods Vodskovs ihærdighed, at faa bogen trykt, og heller ikke fik han held med en oversættelse af „Gedanken über Tod und Unsterblichkeit“. Synlige resultater kom lige saa lidt ud af, at han studerede Strauss og Eduard Hartmann.³⁴⁾ – For Jacobsen var hans betydning begrænset til aarene omkring 1870; men paa den tid var hans indflydelse til gengæld ikke helt uvæsentlig. –

Den, der fik størst betydning, var dog en mand af en helt anden karakter, nemlig den før nævnte *H. S. Vodskov*. Han havde som ganske ung været med i 1864, havde derefter taget studentereksamen og filosofikum.

En tid boede han herhjemme, men da det i høj grad kneb med udkommet, tog han i 1867-68 plads som huslærer hos grev Wladimir Moltke-Hvitfeldt paa Quesarum i Skaane, hvor sønnen Adam Henrik dog døde allerede 11. juni 1868. Vodskov vendte da tilbage til København og boede hos frøken Zoffmann, hvor han ernærede sig ved undervisning, specielt som manuduktør i Brøchners pensum i filosofi. Selv var han stærkt optaget af religionshistoriske og æstetiske studier, og paa begge omraader kunde han og Jacobsen mødes. Jacobsen har da ogsaa sagt, at „Ingen havde lært ham saa Meget og Ingen har paavirket hans Udvikling saa meget.“³⁵⁾ Særlig stærkt har hans taknemmelighed faaet udtryk i et brev af 13. december 1876: „du har havt saa megen Ulejlighed med at lukke mine Øjne op og kjende Forskjel paa Godt og Ondt i Kunsten; thi jeg erkjender med Glæde at det skyldes dig at Göthes Ord „die Kunst ist ein ernstes Geschäft“ er blevet min Spore og min Tømme.“³⁶⁾ Medicineren Fraenkel, der hørte til flokken og følte sig nært knyttet til ham i mere end fyrretyve aar, siger ogsaa, at Vodskov var den, „hvem jeg har sat højest blandt de Mennesker, jeg har kendt.“³⁷⁾

Helt nøje er det ikke muligt at fastslaa, hvad den unge digter lærte af Vodskov, der dog til vejledning selv fortæller, at „Jacobsen og jeg læste i flere Aar dagligt engelske Forfattere sammen.“³⁸⁾

F. eks. læste de Shakespeare, hvortil kommer en del digtere af nyere dato (Byron, Tennyson o. a.). Vodskov var da netop i begreb med at forberede udgivelsen af Taines værk „Den engelske Litteraturs Historie“ (1874-77), og herom har Jacobsen naturligvis ikke været uvidende. Da digteren i 1872 sluttede sig til Litteraturselskabet, der havde Georg Brandes som midtpunkt, kunde Vodskov imidlertid ikke følge ham. Han syntes nemlig, at vennen derved kom under en uheldig paavirkning, og da „Marie Grubbe“ udkom i 1876, vilde han da heller ikke anmelde den, men sendte ham et udateret brev, hvori han gav ham en venlig advarsel. Han mente, at hvis Jacobsen skulde fastholde sit publikum, maatte han tage fat paa en anden maade: „skal det blive hos dig, tror jeg ganske vist, du for en stor Del maa forsage din Kjephest, de mange smaa psykologiske Finesser, og neste Gang skjære lidt mere af det Brede. Jeg véd meget vel, at jeg har prædiket for min Helgen, men jeg troer nu stadigt, at det er herpaa det beroer, om du i Længden skal blive Landets eller Litteraturselskabets Digter. M. G. har beskjæftiget mig en Del; jeg finder endnu mere Talent i den, end jeg havde ventet, og jeg havde ventet meget, og navnlig glæder det mig, at den ikke gaaer saa ensidigt og fuldstændigt op i Psykologistik og „bildende“ Bedrifter, som jeg havde frygtet. Men paa dette Punkt kan du mig jo udenad, og al Diskussion mellem os er spildt.

Vi dyrke nu engang forskjellige Guder, og naar du allerede for 6-7 Aar siden var tilbøjelig dertil, vil du vel nu endnu mere decideret blæse mine Meninger bort som gammeldags Fordomme, og det kan ogsaa gjerne være, du har Ret.“

Da han fik „Niels Lyhne“, stillede sagen sig noget anderledes. Derom kunde han senere skrive, at „det var først i Niels Lyhne, som jeg anmeldte i „Illustreret Tidende“ jeg genfandt den hele Jacobsen, den Jacobsen jeg kendte og som i hans og mine bedste Aar havde været mig saa nær og fortrolig en Ven.“³⁹⁾ Det svarer til, hvad han skrev 15. december 1880: „Tak for din Niels Lyhne. Den mindede mig i adskilligt om den gamle Studiestrædetid, som jeg forlængst troede tilhørte Forhistoriens og Mythernes Verden, og det var mig baade en Glæde og efter Marie Grubbe en stor Overraskelse at se saa stærke Spor af den Tids J. P. Jacobsen.“ –

At Vodskov i de gode aar ikke blot udvekslede æstetiske og religiøse tanker med Jacobsen, kan vi skønne, naar vi betragter hans papirer. Her ser vi, at han i oktober 1870 foretog uddrag af det svenske tidsskrift „Framtiden“ for 1869, hvor hans opmærksomhed var rettet mod en artikel om Darwinismen, skrevet af botanikeren N. J. Andersson, og mod en anden om menneskeslægtens alder, skrevet af geologen C. W. Paykull. Mest gav han dog i samme maaned uddrag af C. Nägelis lille bog: „Entstehung und Begriff der naturhistorischen Art“, som Jacobsen gentagne gange laante paa Universitetsbiblioteket.⁴⁰⁾

Jacobsens kendskab til udviklingslæren er dog nok af ældre dato. I begyndelsen af treserne var den ved at blive kendt i lærerstanden. Som eksempel kan nævnes, at i Nordisk Skoletidende IV (1862) skrev lærer P. Uhrbrand om „Naturvidenskabens Forhold til Folkeoplysning og Kristendom“. Her kom han, uden dog at nævne Darwin, ind paa omtale af forholdet mellem skabelsesberetning og naturvidenskab og mente ikke, at der var nogen uoverensstemmelse mellem dem. Noget senere (s. 410-14) skrev Jacobsens naturhistorielærer *N. A. Lauridsen* en artikel „Naturhistorie i Almueskolerne“, og heri henviste han til den foregaaende. Han mente, at naturhistorien burde gøres tilgængelig ogsaa for almueskolens børn. Naar barnet forlader skolen, maa det have „nogen Kundskab om den travle Virksomhed, den Opblomstren og Henvinden, den Kamp mellem Slægter og Individuer i Dyre- og Planteverdenen, der foregaar for hans Øine hver Dag. Selv et temmelig overfladisk Kjendskab hertil vilde give ham Stof til mange nyttige Betragtninger; og dog er der ikke mange Ting, med Hensyn til hvilke der hersker saa megen Uvidenhed og som Følge heraf saa mange Fordomme, som til det, der skulde være Gjenstand for en naturhistorisk Undervisning.“

Heller ikke Lauridsen nævner Darwin i sine meget forsigtige ord; men at han havde kendskab til Darwinismen er mere end sandsynligt. Han var lærer efter halvtredie aars forberedelse ved Monrads kursus i matematik og naturvidenskab og derpaa følgende eksamen i marts 1861⁴¹⁾; og ikke blot her kan han have faaet kendskab til den ny teori, men i 1863 kan han desuden i docent C. F. Lützens „Tidsskrift for populære Fremstillinger af Naturvidenskaben“ have læst et stort stykke om Darwinismen. Det er derfor ogsaa muligt, at der i Tisted realskoles ældste klasse blev givet nogen belæring paa det omraade. Paa skolen havde man en naturaliesamling, hvoraf en del sikkert var hentet i Silstrup kliner med dens fossile rester af planter og dyr, saa dermed var givet et ganske vist spinkelt grundlag for en undervisning.

Men den egentlige indsigt i Darwins lære fik Jacobsen først i København, hvor han havde zoologi som bifag. I et brev af 17. oktober 1867 fortæller han, at han havde zoologi hos *Japetus Steenstrup*, og denne undervisning maa han ogsaa have fulgt i de følgende semestre, f. eks. i efteraarsemestret 1868 og det næste foraarsemester, da Steenstrup to gange ugentlig gav „Vejledning til Opfattelse og Forstaaelse af nogle af Zoologiens nyeste Skrifter.“ Steenstrup var ganske vist temmelig kritisk overfor Darwinismen, men gav dog en fremstilling af Darwins lære og af skrifter, der i den forbindelse var udsendt i faglitteraturen.⁴²⁾

27. august – 3. september 1869 blev desuden afholdt arkæologkongres med fremragende repræsentanter fra andre lande. Det var 13 aar efter Neanderthalfundet, der var efterfulgt af andre opdagelser bl. a. i franske knokkelhuler. Den sag blev ikke forbigaaet, og den berømte Carl Vogt, der var professor i geologi og zoologi i Genève, hævdede i den forbindelse, at vore forfædre var meget svagt begavede, hvilket fremkaldte modsigelse baade blandt kongresdeltagerne og blandt udenforstaaende. Vogt var kendt som ateist og som Darwinist og gjorde den opfattelse gældende, at naturvidenskaben maatte frigøres helt fra religionens og troens indflydelse. Det er ham, der har fremsat den dristige paastand, hvori man dog let kan lægge mere, end der har været tilsigtet, at tankerne staar omtrent i samme forhold til hjernen som galden til leveren eller urinen til nyrerne.⁴³⁾

Efter saa forskelligartet belæring, hvortil rimeligvis kan føjes endnu en del læsning, tør man gaa ud fra, at Jacobsen var vel forberedt, da han i *Vilhelm Mollers* „Nyt dansk Maanedsskrift“ fra oktober 1870 begyndte at udsende en række artikler, der havde tilknytning til Darwinismen. Fra kirkelig side blev „Abeteorien“ betragtet som en vederstyggelighed. Den stred mod religiøse og andre ædle følelser; men da Jacobsen i 1872 havde

udsendt oversættelsen af „Arternes Oprindelse“, hindrede det dog ikke Vodskov i at skrive en stor anmeldelse i „Dagbladet“ 11.-12. juli 1873. For ikke at forskrække menigheden fandt han det dog fornødent at bemærke, at „Bibelen aldrig har villet optræde som Professor i Naturhistorie“, og føjede hertil det beroligende, at Darwinismen ikke strider mod den kristne tro.

Naar Jacobsen ofrede saa megen tid og saa stort et arbejde paa at gøre danske læsere kendt med udviklingslæren, skyldes det naturligvis den omstændighed, at han selv var grebet af den. Hans ven Em. Fraenkel skriver om sine erfaringer i den retning: „personlig greben – i dybeste Forstand – var han efter min Overbevisning hverken af de Kristnes Tro eller af Atheisternes Tro. Den eneste Periode i hans Liv, hvor jeg vilde bruge Udtrykket „personlig begejstret“ om ham, var, da han arbejdede paa Oversættelsen af Darwin.“⁴⁴) – Man kan være tilbøjelig til at mene, at forholdet til religionen, eller rettere til ateismen, var noget stærkere, end man her faar indtryk af. Men nogen stor begejstring for ateismen kunde han vel vanskeligt have, selv om det, han maatte erkende som sandhed, maatte foretrækkes for det, han maatte betragte som aldeles utroværdigt.

Hans begejstring for Darwinismen som en ny og klar teori til belysning af naturlivet, er utvivlsom, og at den greb ham, fik den virkning, at han svigtede sit tidligere hovedstudium. Han havde ellers ved rejser til Bornholm, Læsø, Anholt og flere andre steder samlet et betydeligt materiale fra planteverdenen, og han havde opnaaet universitetets guldmedaille; men nu maatte botanikken vige for udviklingslæren, og i de senere aar blev det digtningen, der optog ham.

I 1873 fik hans sygdom sit første alvorlige udbrud, og dens angreb blev stadig stærkere. Tilsidst sad han altsaa derhjemme i Tisted. Her maatte han opgive de forventninger, han havde haft, og her indtraadte døden en eftermiddag, medens foraarsluften udenfor bragte vækst i naturen.

Da kisten blev baaret til kapellet, sad hans moder hjemme, og hans søster læste for hende det brev, som fru Fønss havde efterladt til sine børn: „Den, der skal dø, kjære Børn, er saa fattig; jeg er saa fattig, for hele den dejlige Verden, som nu i saa mange Aar har været mit rige, velsignede Hjem, den skal tages fra mig, min Stol skal staa tom, Døren skal lukkes paa mig og jeg skal aldrig sætte min Fod der mere. Derfor ser jeg paa Alt med den Bøn i mit Øje, at det skal holde af mig, derfor kommer jeg og beder Jer elske mig med hele den Kjærlighed, I en Gang gav mig, for husk paa, det at mindes, det er al den Del i Menneskenes Verden, der fra nu af vil være min. Blot det at mindes, slet ikke mer.“⁴⁵)

¹⁾ J. P. Jacobsen: Samlede Værker (= S. V.) II (1926), s. 293. — ²⁾ Fædrelandet 9. april 1910. — Johs. V. Jensen: Nordisk Aand (1911), s. 66–73. — ³⁾ Theori og Praxis I (1869), s. 167–68. — ⁴⁾ S. V. II (1926), s. 287 f. — ⁵⁾ Georg og Edv. Brandes Brevveksling III (1940), s. 134 f. — ⁶⁾ Her kan henvises til Georg Christensen: J. P. J. 2. Udg. (1924.) Anna Linck: J. P. J., et Levnedløb. 2. Udg. (1926.) Brita Tigerschiöld: J. P. J. och hans roman Niels Lyhne. (1945.) Aage Knudsen: J. P. J. i hans digtning. (1950.) Søren Hallar: J. P. J.s Hjem og Barndom. (1950.) Frederik Nielsen: J. P. J., digteren og mennesket. (1953.) — ⁷⁾ F. O. Brandt: En slegt Brandt (1930), s. 47–48. C. E. Fibiger: Stamtavle over Familien Fibiger (1886). — Hendes fætter var forfatteren Johs. Fibiger og hendes kusiner Iliä og Mathilde Fibiger. — ⁸⁾ Kgl. Bibl. Ny kgl. Saml. 4° 3769, ligesom de fleste følgende breve. — ⁹⁾ P. G. K. Borch: Den jydsk Slægt Borch II (1940), s. 78, 191, 207 ff. og 219 ff. — ¹⁰⁾ Nutiden 12. januar 1879. — ¹¹⁾ Kgl. Bibl. Marx-Nielsens Samling 27, 4°: J. P. Jacobsens efterladte papirer VIII, læg 2. — ¹²⁾ Tilskueren 1885, s. 441 f. — ¹³⁾ S. V. III (1927), s. 4 f. — ¹⁴⁾ I Jacobsens papirer (Marx-Nielsens Samling, pakke VI, læg 2, s. 5) findes et stykke, der henviser til V. Thisted (M. Rowel). — ¹⁵⁾ Kgl. Bibl. Vilhelm Møllers samling af J. P. Jacobsens papirer. (Ikke registreret). — ¹⁶⁾ Tilskueren 1911, s. 221, anm. — ¹⁷⁾ Frank Møller: Stamtavle over Familien Zoffmann, Kolding ca. 1900, s. 15. — ¹⁸⁾ H. S. Vodskov: Efterladte papirer. Ny kgl. Saml. 4°, 2636. I. Excerpter og udkast, pakke d (blaat hæfte). — ¹⁹⁾ Tilskueren 1924, s. 35. — ²⁰⁾ Nutiden 1885, 10. maj. — ²¹⁾ Tilskueren 1885, s. 441. — ²²⁾ L. Feuerbach: Das Wesen des Christenthums, kap. 23. (Sämmtliche Werke, bd. 7 (1849), s. 290). — ²³⁾ Georg Brandes: Levned I (1905), s. 123–25. — ²⁴⁾ J. P. Mynster: Bemærkninger ved Skrivtet: „Aanden i Naturen“. (1850). — ²⁵⁾ S. V. II (1926), s. 61–62. — ²⁶⁾ S. V. III (1927), s. 14. — ²⁷⁾ Carl Weltzer: Peter og Søren Kierkegaard (1936), s. 321. — ²⁸⁾ S. V. III (1927), s. 69. — ²⁹⁾ Jacobsens papirer (M.-N.), pakke VI, læg 6 og pakke IV, læg 4. — ³⁰⁾ Søren Kierkegaard: Samlede Skrifter 2. udg. I (1920), s. 3 og IV (1923), s. 374. — ³¹⁾ S. V. IV (1928), s. 35. — ³²⁾ S. V. IV (1928), s. 158. — ³³⁾ H. Høffding: Erindringer (1928), s. 67 og 72. — ³⁴⁾ Breve til Høffding (Ny kgl. Saml. 4°, 3815). — ³⁵⁾ Dagbladet 13. juli 1885. — ³⁶⁾ Tilskueren 1911, s. 211 f. — ³⁷⁾ Fædrelandet 9. april 1910. — ³⁸⁾ Tilskueren 1911, s. 218, anm. — ³⁹⁾ H. S. Vodskov: Spredte Studier (1884), s. 195–204. — Tilskueren 1911, s. 222. — ⁴⁰⁾ H. S. Vodskov: Efterladte papirer I. Excerpter og udkast, pakke a, bog nr. IV, s. 23 og P. Helweg Jespersen: Om J. P. J.s Darwin-Studier, i: Gads danske Magasin 1947, s. 561–573. — ⁴¹⁾ Hans Olrik: Danmarks Lærerhøjskole 1856–1906 (1906), s. 70. — ⁴²⁾ Forelæsninger og Øvelser ved Københavns Universitet i Foraars-Halvaaret 1869, s. 12. — ⁴³⁾ C. Vogt: Köhlerglaube und Wissenschaft (1854), s. 32. — ⁴⁴⁾ Dagbladet 13. juli 1885. — ⁴⁵⁾ S. V. III (1927), s. 275 f. — Brev fra Will. Jacobsen til Vilh. Møller 5. maj 1885.